

De zaak-Herodes

Herodes de Grote, koning van de Joden vanaf 37 v.Chr., is de geschiedenis in gegaan als de man die opdracht gaf voor de massale kindermoord in Bethlehem. Maar is dat wel terecht? De zaak-Herodes opnieuw bezien.

Door: Afke van der Toolen

Wie in de eerste eeuw voor Christus voor de rechtbank in Judea moest verschijnen, was verplicht zich nederig te tonen. De verdachte was in het zwart gekleed, zijn haar was ongeknipt, en uit zijn hele houding bleek dat hij bang was voor het oordeel en hoopte op medelijden. Schuldig of niet, hij moest bij voorbaat door de knieën.

De jonge man die rond 47 v.Chr. bij de rechtbank arriveerde, was dat duidelijk niet van plan. Hij was zorgvuldig gekapt en mooi verzorgd, en hij droeg een purperen mantel. Alsof dat nog niet genoeg was, liet hij zich vergezellen door een zwaarbewapend escorte. Nog nooit had iemand zich zo arrogant voor deze rechtbank gepresenteerd.

Deze jonge man was Herodes. 'Mooie Herodes', zoals hij wel werd genoemd. Telg uit een machtige familie, en op zijn vijftiende al bestuurder van de regio Galilea. Kort na zijn benoeming had hij korte metten gemaakt met een bende van rebellen en criminelen; hij had de leider ter dood laten brengen, samen met een aantal van zijn medestrijders. Hiervoor was Herodes voor de rechter gebracht. De beschuldiging luidde meervoudige moord.

Het kwam niet eens tot een uitspraak. De zaak liep op niets uit dankzij ingrijpen van de toenmalige vorst Hyrcanus II, die sterk onder invloed van Herodes' vader stond. Herodes kon ongestoord verder bouwen aan zijn toekomst. In 37 v.Chr. bracht hij het zelfs tot koning van de Joden, en dat bleef hij tot aan zijn dood, ruim drie decennia later.

Een zelfovertuigde jongen, de juiste connecties, het bereiken van de top en ten slotte de dood – het is een verhaal dat over vele heersers en heersertjes kan worden verteld. Maar in het geval van Herodes volgde driekwart eeuw later een opzienbarend nawoord. Postuum werd een nieuwe beschuldiging tegen hem ingebracht, weer wegens meervoudige moord. Het was deze beschuldiging die zijn naam onsterfelijk zou maken: Herodes de Grote staat al bijna tweeduizend jaar te boek als de man achter 'de kindermoord van Bethlehem'.

De late aanklager was Matteüs, een volgeling van de ook al lang gestorven Jezus van Nazareth. Matteüs schreef, in wat later het eerste boek van het Nieuwe Testament zou worden, dat 'Herodes opdracht gaf om in Bethlehem en de wijde omgeving alle jongetjes van twee jaar en jonger om te brengen' (Matteüs 2:16).

De passage is sindsdien in talloze kerken ter wereld telkens weer als waarheid uitgesproken. Kunstenaars hebben gezorgd voor de bijpassende gruweltableaus, opgebouwd uit drie vaste elementen: soldaten met getrokken zwaarden, bloederig doorstoken baby's, en wanhopig treurende of nog om het leven van hun kind smekende moeders. Vaak staat koning Herodes ernaast om de door hem bevolen slachting te overzien. Zo is de kindermoord van Bethlehem de geschiedenis in gegaan.

Inmiddels leven we in tijden waarin de nieuwtestamentische teksten kritischer worden gelezen. Zelfs veel christenen vermoeden niet meer bij elk woord een goddelijk keurmerk. Nu kan de vraag gesteld worden: was Herodes de Grote inderdaad schuldig aan de Bethlehemse kindermoord? Heeft die kindermoord eigenlijk wel plaatsgevonden? Wat zijn de bewijzen à charge en wat de bewijzen à décharge? Daarom alsnog een zo eerlijk mogelijk tribunaal, met niet alleen een aanklager, maar ook een verdediging.

Zo staat Herodes de Grote opnieuw als verdachte voor ons, fraai gecoiffeerd, trots en onbuigzaam in zijn purperen mantel, en nauwelijks van zins om zich te onderwerpen aan ons oordeel. Maar hier tellen alleen de feiten.

Het verhaal van Matteüs, waar de aanklager zich op baseert, luidt als volgt. Koning Herodes hoorde dat

er magiërs uit het Oosten in Judea waren gearriveerd 'om de pasgeboren koning van de Joden eer te bewijzen'. Hij schrok hier erg van, en ging te rade bij hogepriesters en schriftgeleerden. Zij wisten hem te vertellen dat er een profetie bestond over een messias die in Bethlehem geboren zou worden: 'een leider die het volk Israël zal hoeden.' Daarop verzocht Herodes de magiërs uit het Oosten om hem een bericht te sturen zodra zij het kind geïdentificeerd hadden. Toen ze dat verzuimden, gaf hij zijn wrede bevel.

Natuurlijk herkent de aanklager in dit relaas meteen het motief voor de vermeende massamoord: Herodes werd geconfronteerd met een rivaal. Een baby nog, maar wel een baby die met Herodes' titel werd aangeduid: koning van de Joden. Dat op zich al zou voor iedere koning een reden zijn om actie te ondernemen.

Hieraan kan nog worden toegevoegd dat Herodes' positie als koning allerm minst vanzelfsprekend was. Vóór hem had de dynastie van de Hasmoneeën de kroon anderhalve eeuw lang in bezit gehad, en Herodes had deze niet zonder moeite van hen afgepakt. Jarenlang had hij er politiek voor moeten laveren, en hij had het nodige krijgsgeweld moeten gebruiken. Eenmaal koning had hij voortdurend te kampen met verongelijke rivalen die de kroon weer van hém wilden afpakken.

Het wemelt in de wereldgeschiedenis van de vorsten die een pretendent uit de weg hebben geruimd, baby of niet. Waarom zou Herodes anders zijn?

Hier zou de verdediging kunnen opspringen en roepen: de aanklacht luidt niet enkelvoudige moord, maar massamoord! Dat Herodes tot een zo excessieve maatregel is overgegaan is hoogst onwaarschijnlijk. De onbekende rivaal was nog geen twee; Herodes had toch tijd genoeg om zijn identiteit te achterhalen?

Als antwoord kan de aanklager het verhaal van Matteüs nog eens onder de aandacht brengen. Want daar staat in dat het kind niet alleen 'koning van de Joden' werd genoemd, maar ook 'messias': het kind werd gepresenteerd als een godsgeschenk. Erger had Herodes het niet kunnen treffen, want het hardnekkigste verzet tegen zijn bewind kwam nou net uit religieuze hoek.

Dat verzet had twee gronden. Allereerst: Herodes was geen Jood. Zijn beide ouders waren etnische buitenstaanders. Zijn moeder stamde uit Arabië; zijn vader was een Edomiet. En daarbij: Herodes was dik met Rome. Toen de Romeinen in 63 v.Chr. in de regio arriveerden, had Herodes' vader al handig aangepapt met hun leider Pompeius, en zich met diens steun opgewerkt tot de sterke man achter de zwakke Hyrcanus II.

Tegen de tijd dat Marcus Antonius heerser van het oostelijke Romeinse Rijk werd (43 v.Chr.), was het aan Herodes om het kunstje te herhalen. Dat verliep meesterlijk, ook vanwege de zak geld die hij meebracht. En toen hij de strijd aanging om zelf de kroon te verwerven, steunde Antonius hem volledig. *Quid pro quo*, uiteraard; hij kreeg er een loyale vazal voor terug in het strategisch belangrijke Judea.

Dit was de Joodse leiders een gruwel: een niet-Jood, die met hulp van een vreemde mogendheid de troon had gekaapt. Die op de tempel voor de Joodse eredienst de gouden adelaar zette die de Romeinse macht symboliseerde. Die nog op allerlei andere manieren de heilige identiteit van 'het volk Israël' bedreigde. Vanaf dag één had Herodes er in de religieuze factie een levensgevaarlijke vijand bij, met veel invloed op de bevolking.

Zo gezien ligt het motief voor de massale kindermoord van Bethlehem voor de hand. Natuurlijk vreesde Herodes dat een goddelijk troonpretendentje, baby of niet, in handen van het religieuze verzet een levensgevaarlijk wapen zou vormen. Dat moest hij koste wat kost voorkomen. In zijn eigen belang, en in dat van Rome.

De praktische uitvoering was voor een koning die een leger voorhanden had geen probleem. Maar had hij er ook het karakter voor? Dat kan gevraagd worden aan de Joodse geschiedschrijver Flavius Josephus, geboren in het jaar dat Herodes koning werd. Hij was degene die de rechtbankscène met de in purper geklede jonge Herodes aan ons overleverde, en in zijn geschriften staan nog veel meer typering die de aanklager kunnen helpen.

Herodes werd volledig door eerzucht beheerst, was bloeddorstig en leed aan een steeds sterker wordende paranoia: 'Zijn argwaan en haat betroffen allen. En omdat hij permanente verdenking beschouwde als een veiligheidsmiddel, paste hij dat onophoudelijk toe, ook op mensen die het niet verdienden.'

Er is nog een andere rechtbankscène waar Flavius Josephus kleurrijk over vertelt. Hierin had Herodes – een zestiger inmiddels – een heel andere rol. Was hij toen de aangeklaagde, deze keer was hij de aanklager. De beschuldigen: twee van zijn eigen zoons.

Nadat Herodes koning was geworden, was hij getrouwd met Mariamme, een meisje uit het gevallen Hasmoneese vorstenhuis. De aangeklaagde jongens kwamen uit dat huwelijk voort. Kwade tongen hadden Herodes al eerder ingefluisterd dat Mariamme loyaler was aan de Hasmoneeën dan aan hem – een gevaar voor zijn positie. Daarop had hij Mariamme laten executeren. En nu was er eenzelfde gerucht over zijn zoons.

Herodes ging tijdens deze zitting als een dolleman tekeer. Woedend en agressief bracht hij zijn beschuldigingen naar voren. De rechters kregen van hem niet eens de kans om de bewijzen te toetsen. Op deze manier was er maar één uitkomst mogelijk: de jongens werden ter dood gebracht.

Een paar jaar later bleek hun halfbroer hen vals te hebben beschuldigd om zelf troonopvolger te kunnen worden. Het beeld is duidelijk: als Herodes maar dácht dat zijn leven of positie gevaar liep, sloeg hij vernietigend toe. Hij ontzag zijn familie en zijn dierbaarste vrienden niet; zelfs zijn eigen kinderen bracht hij om. Wie kan eraan twifelen dat zo'n man, als hij zich maar voldoende bedreigd voelde, in staat was om ook andermans kinderen te doden?

De zaak tegen Herodes lijkt sterk, maar een eerlijk tribunaal geeft ook ruimte aan de verdediging. Daarvoor kan Flavius Josephus nog even in het getuigenbankje blijven zitten. Een van zijn geschiedenisboeken, *De oude geschiedenis van de Joden*, bericht gedetailleerd over Herodes' regeerperiode, en wie het goed leest, leert dat Herodes geen gewetenloze gek was die altijd over lijken ging.

Neem om te beginnen de executies van Mariamme en haar zoons. Herodes ging daarbij bepaald niet overhaast te werk. Sterker nog: hij ondernam pas actie na langdurige, soms zelfs jarenlange twijfel en weerstand tegen geruchten en beschuldigingen, en ten koste van grote wroeging. Bovendien gaf het achterbakse gedrag van zijn familieleden veel aanleiding tot wantrouwen.

Herodes doodde hen uiteindelijk, en vele, vele anderen ook. Maar Josephus vertelt dat Herodes zich vaak genoeg genadig toonde in situaties waar een waarlijk nietsontziend man dat niet zou hebben gedaan.

Met de karakterpsychologische argumentatie kan het, kortom, twee kanten op. Sterker is het binnenlands-politieke argument dat de verdediging tot haar beschikking heeft. Josephus verhaalt hoe Herodes vanaf dag één zijn uiterste best deed om de gunst van het Joodse volk te winnen. Hij ambieerde geen terreurbewind; hij wilde echt koning van de Joden zijn.

Dat charmeoffensief begon hij direct nadat hij met hulp van de Romeinen Jeruzalem ingenomen had. De Romeinse soldaten gaven zich over aan een grootscheepse moordpartij die bijna klinkt als een voorafschaduw van de vermeende Bethlehemse kindermoord: 'Kleine kinderen, bejaarden, vrouwen, hoe zwak ze ook waren, niemand werd ontzien.' Herodes wilde er niets mee te maken hebben. Als eerste regeringsdaad stuurde hij zijn eigen troepen om het moorden te stoppen. Dat lukte niet, maar de intentie was er.

Zo zijn er meer voorbeelden. Josephus vertelt niet alleen over Herodes' eerzucht en hardvochtigheid, maar ook over zijn vrijgevigheid en 'de weldaden die hij aan alle mensen bewees'. Toen er een hongersnood en een vernietigende epidemie heersten, organiseerde hij een massale import van hulpgoederen, die hij uit eigen zak betaalde. Alles om het volk voor zich te winnen, en inderdaad sloeg de publieke opinie om.

Zou iemand die zoveel moeite deed om als koning van de Joden geaccepteerd te worden het later zo onhandig willen verspelen?

Het zijn tegenwerpingen die Herodes in een ander licht plaatsen, maar hem nog niet vrijspreken. Centraal in het requisitoir van de aanklager stond immers een overtuigend onderbouwd motief. Wat kan daar nog tegen in worden gebracht?

Het antwoord op die vraag is: het is in dit geval irrelevant. Een motief is alleen van belang als de misdaad ook echt heeft plaatsgevonden. Daar nu is geen enkel bewijs voor. Niets dan alleen het verhaal van een man die een paar generaties later leefde.

Flavius Josephus kan het getuigenbankje verlaten; nergens in zijn gedetailleerde geschriften wordt de massale kindermoord genoemd. Ook andere klassieke geschiedschrijvers zwijgen erover. Zelfs in het Nieuwe Testament komt de slachting nergens anders voor dan bij Matteüs.

In het licht van de omvang van de vermeende moordpartij is dat hoogst merkwaardig. En een heel goede reden om aan de betrouwbaarheid van Matteüs' getuigenis te twijfelen. Maar waarom zou hij zoiets verzonnen hebben?

Terug naar de precieze bewoordingen van zijn beschuldiging. Wat opvalt, is dat Matteüs geen beschrijving geeft van de moordpartij zelf. Hij noemt alleen Herodes' *opdracht* om in Bethlehem en omgeving alle baby's om te brengen. Wat er direct op volgt is dit: 'Zo ging in vervulling wat gezegd is door de profeet Jeremia: "Er klonk een stem in Rama, luid wenend en klagend. Rachel beweede haar kinderen en wilde niet worden getroost, want ze zijn er niet meer"' (Matteüs 2:17-18).

Het verhaal van de kindermoord is niet meer dan een vrij doorzichtige poging om elementen uit Jezus' leven te verbinden met profetieën uit het Oude Testament, met het doel om er religieuze geloofwaardigheid aan te geven. Matteüs was niet bezig met de beoefening van feitelijke geschiedschrijving; hem ging het erom zo veel mogelijk mensen te overtuigen van zijn boodschap.

Sommigen zouden misschien verwachten dat de verdediging nog aanvoert dat Herodes het sterkste alibi had dat maar bestaat: in 4 v.Chr. stierf hij, en hij was dus dood en begraven ten tijde van het delict. Maar dan zou de aanklager direct opspringen om erop te wijzen dat de vijfde-eeuwse opsteller van de kalender waarop de christelijke jaartelling is gebaseerd een foutje heeft gemaakt. En dat hedendaagse historici denken dat Jezus' geboorte waarschijnlijk plaatsvond in ongeveer 6 v.Chr.

Geen alibi dus. Wel zou dit punt de verdediging kunnen verleiden tot een uiterst speculatief, maar onweerstaanbaar slotakkoord. Want 'omtrekt het jaar 6 v.Chr.', dat was nu net de periode waarin de executie van Herodes' eigen kinderen viel. Zou het kunnen dat die onmenselijke daad zo'n indruk op het collectieve geheugen heeft gemaakt dat Matteüs er handig zijn eigen draai aan kon geven? Van Herodes de kindermoordenaar naar Herodes de kindermoordenaar is maar een kleine stap.